

DEMETER TAMÁS, *DAVID HUME AND THE CULTURE OF SCOTTISH NEWTONIANISM:
METHODOLOGY AND IDEOLOGY IN ENLIGHTENMENT INQUIRY*

MTA doktori értekezés tézisei

I. Előzmények, célkitűzések

Annak ellenére, hogy David Hume főművének, az emberi természetről szóló értekezésnek az alcíme világosan hirdeti: a szerző az „okoskodás kísérleti módszerét” igyekszik alkalmazni a morálfilozófia területén, a Hume-kutatás mégis viszonylag csekély figyelmet szentelt annak a kérdésnek, hogy Hume műve miként illeszkedik valójában a kísérleti filozófia hagyományába – azaz hogyan kapcsolódik Hume morálfilozófiája a korabeli természetfilozófiához. Az eddigi Hume-kutatás szentelt ugyan figyelmet Hume intellektuális szocializációjával kapcsolatos kérdéseknek, és rendszeresen visszatér a „kísérleti módszer” kérdéseire Hume-nál, az a kérdés azonban alig-alig kerül elő, hogy *tartalmilag* miként kapcsolódik Hume műve saját kora természetfilozófiai gyakorlatához. A Hume-irodalomban – és azon kívül is – általánosan elterjedt nézet Hume művét úgy tekinteni, mint amely Newton nyomdokain halad, ugyanakkor alig vállalkoztak annak értelmezésére, hogy Hume filozófiájának mely elemei és hogyan hozhatók szerves kapcsolatba Newtonnal illetve a newtonianizmus 18. századi áramlataival. A jelen értekezés ennek a hiányosságnak a pótlására két vonatkozásban tesz kísérletet: egyrészt módszertani szempontból, másrészt a newtonianizmus ideológiájának, azaz annak a kérdésnek a szempontjából, hogy Newton és a newtoniánusok milyen értelmet tulajdonítottak a tudáselőállítás általuk képviselt módszereinek.

II. Források, módszerek

Az értekezés elsődleges forrásait David Hume immár kritikai kiadásban hozzáférhető filozófiai művei jelentik, elsősorban a *Treatise of Human Nature* és az *An Enquiry concerning Human Understanding*. Hume műveinek kontextusát egyrészt Newton *Optikájának* Query-jei jelentik, valamint a Newton inspirálta skót természet- és morálfilozófia. Az előbbi vonatkozásban főként Archibald Pitcairne, George Cheyne, William Porterfield és William Cullen művei, az utóbbi vonatkozásban pedig Francis Hutcheson, George Turnbull és Adam Smith munkái.

Az értekezés elsősorban kontextuális értelmezésre törekszik. A kontextus rekonstrukciójában helyenként támaszkodik a történeti episztemológia módszerére, amennyiben bizonyos filozófiai problémákat a kor tudáselőállító gyakorlatainak kontextusából eredeztet (így például a természeti teológia által felvetett kérdéseket); valamint a tudásszociológia módszereire, amennyiben bizonyos filozófiai álláspontok

jelentőségét a társas-társadalmi környezet jellegzetességeinek kontextusában értelmez (így például a matematikával szembeni módszertani ellenérzések kibontakozását).

III. Eredmények, belátások

1. David Hume filozófiája mind fogalmilag mind módszertanilag elhelyezhető a skót newtonianizmus 18. századi hagyományában.

2. Hume beilleszkedése ebbe a hagyományba megmutatkozik mind a morálfilozófia newtoniánus hagyományának – David Fordyce, Francis Hutcheson, George Turnbull és Adam Smith filozófiájának –, mind pedig a korabeli természetfilozófia kémiai és fiziológiai kutatásainak – főként Archibald Pitcairne, George Cheyne, William Cullen és William Porterfield – vonatkozásában.

3. Ebben a kontextusban ugyanakkor Hume önálló álláspontot foglal el: morálfilozófiája kimutathatóan távolodik el skót elődei matematizáló hajlandóságától és az emberi természet jelenségeit kvalitatív különbségekre érzékeny, vitalisztikus jegyeket mutató fogalmi eszközökre támaszkodva vizsgálja, s ezzel közel kerül ahhoz a nyelvhez, amelyet a 18. század közepétől a skót kémia és fiziológia, és különösképpen William Cullen beszél.

4. Ennek köszönhetően a skót morálfilozófia hagyományán belül a skót természetfilozófiával rokon fejlődés mutatható ki: a két diskurzus hasonló és időben közel párhuzamos fogalmi és módszertani átalakuláson megy keresztül és eltávolodik a természet és az emberi természet mechanikus és matematizált szemléletmódjától, s annak alternatívájaként minőségi különbségeket és belső aktivitást kezd el tanulmányozni.

5. Ez a fejlődés mind a morál- mint a természetfilozófia esetében egyfelől eltávolodást jelent Newton *Principiájának* ontológiájától és módszertanától, mely a jelenségek viselkedését a homogén, passzív anyagra kívülről irányuló erők matematikai modelljére támaszkodva reprezentálja. Másfelől viszont közeledést jelent Newton *Optikájának*, s különösen a Query-knek, az ontológiája és módszertana felé, mely úgy is értelmezhető, hogy az éter fogalmának bevezetésén keresztül az anyagnak belső aktivitás tulajdonít, és az analízis-szintézis módszerének komparatív (azaz nem matematizált) alkalmazását is bevezeti.

6. A morál- és természetfilozófia e párhuzamos fejlődése plauzibilisen elhelyezhető abban a társadalmi kontextusban, mely Skóciának Angliával 1707-ben létrejött Uniója nyomán bekövetkező gazdasági fellendülésével, és az ennek következtében előálló társadalmi változásokkal jön létre. Az Uniót megelőző évtizedek bizonytalanságát és szektás ellenségeskedését felváltó gazdasági és szellemi virágzás meggyengíti a matematikába mint az elméleti kérdések eldöntésének szektás kötődésektől független, univerzális módszerébe vetett hitet, és előtérbe helyezi a minőségi különbségekre érzékeny „affinitások” szerepét a társas és természeti világban egyaránt.

7. E folyamatban maga a matematikai gondolkodás is fokozatosan a szektás kötődés jelévé válik, s ez jól tükröződik Hume azon álláspontjában, hogy a matematikai tudás előállításának gyakorlatában a bizonyosság társas konstrukcióként születik meg. Ebből következően a matematika tudás sem testesíti meg az elfogulatlan objektivitás ideálját – annak ellenére sem, hogy a matematika birodalma a demonstratív és a priori okoskodás területe.

8. A Hume által „kísérletinek” nevezett módszertan sokkal kevésbé organikusan kapcsolódik a természetfilozófiának a *Principia* által inspirált hagyományához, mint az *Optika* által inspirált hagyományhoz. Ez a kapcsolódás fogalmilag és módszertanilag is kimutatható.

9. Az emberi természetre vonatkozó elméletének kidolgozásakor Hume vitalisztikus és kvalitatív különbségekre érzékeny nyelvet beszél. Így például az asszociáció hume-i elmélete sokkal inkább érthető az elektív vonzások analógiájára, mint a szakirodalomban általánosan elterjedt felfogás szerint a gravitáció newtoni elméletének analógiájára.

10. Ebben a kontextusban komolyan kell venni azt a számos passzust, amelyben Hume az emberi elme képességeiről beszél. Miközben széles körben elfogadott az a tétel, hogy Hume pszichológiája tisztán asszociációs pszichológia, valójában az asszociáció elmélete a hume-i képességpszichológia háttére előtt bontakozik ki. Hume célja az „emberi elme anatómiájának” feltérképezésével annak a képességpszichológiának a kidolgozása, amely megmagyarázza, hogy az elme észleletei miért követik egymást abban a sorrendben, amelyben követik. Ilyenformán ennek az anatómiának központi eleme az arra vonatkozó elmélet, hogy az egyes képességeknek milyen aktív hozzájárulása mutatható ki a benyomások és az ideák egymást követő sorában.

11. Így tehát Hume azon sokat idézett tétele, hogy az elme semmi más, mint egymást követő észleletek sora valójában az elme tartalmaira vonatkozik. Hume tulajdonképpeni vállalkozása az elme képességeinek feltérképezésére irányul. Az ekként leírt „anatómia” funkcionális anatómia, amennyiben a képességeket az általuk kifejtett hatásokon keresztül, működésük törvényszerűségeit keresve tárja fel, s hatásaiktól függetlenül a képességeket nem tartja azonosíthatónak.

12. Ennek megfelelően Hume vállalkozása a magyarázati redukció elkötelezettje, azaz arra törekszik, hogy a jelenségek sokféleségét az emberi természet korlátozott számú törvényére vezesse vissza. A magyarázati redukció gondolatát Hume Kopernikustól eredezteti: Kopernikuszra vezeti vissza a természetfilozófia azon általa helyeselt törekvését, hogy a jelenségek változatosságát véges számú természeti törvény működésére redukálja. Hume ezt a törekvést hiányolja a morálfilozófia hagyományából, amelyet ő maga meghonosítani kíván, előidézve ezzel a morálfilozófia kopernikuszi fordulatát.

13. A magyarázati redukció módszere Hume-nál, ahogyan a koramodern filozófiában általában, az analízis-szintézis. Az analízis-szintézis hume-i módszere azonban nem követi

sem Descartes világos és elkülönített ideákra támaszkodó módszerét, sem azt, amelyet Newton a *Principiában* alkalmaz a mozgásjelenségek erők terminusaiban megfogalmazott matematikai analízisére, hanem az *Optika* utolsó, 31-es Query-jében is megfogalmazott komparatív analízis módszerével rokon. Ez a módszertan is hozzákapcsolja Hume vállalkozását a poszt-newtoniánus kémia törekvéseihez, melyek hangsúlyosan vannak jelen a skót felvilágosodásban, ahogy az elsősorban Willam Cullen munkáin keresztül megmutatható.

14. Az emberi természet sajátosságait Hume e módszertan szerint kizárólag leíró és magyarázó aspirációkkal tanulmányozza, s ez a törekvés eltávolítja morálfilozófiáját az ember céljára és rendeltetésére vonatkozó kérdésektől, melyek ugyanakkor a korabeli morálfilozófia domináns kérdései. Hume megmutatja, hogy a természet és morálfilozófia közös módszerei nem alkalmasak arra, hogy ezek alapján a transzcendenciára nézve következtetéseket vonjunk le – azaz arra, hogy természeti teológiát műveljünk. Ezzel párhuzamosan a kinyilatkoztatott vallás tételeinek tudásigényét sem látja tarthatónak, ha azt a természet és morálfilozófia közös episztemikus mércéjével mérjük. Hume érvelésének tanulsága, hogy amennyiben a természetfilozófia és a rajta modellezett morálfilozófia episztemikus értékeit következetesen képviseljük, akkor a vallásnak ezekben a vállalkozásokban nincs kognitív autoritása, azaz sem kognitív vállalkozások igazolására, sem azok megalapozására nem alkalmas. Ezzel Hume implicit de egyértelmű kritikáját adja Newton és a newtoniánusok (valamint számos más, nem newtoniánus természetfilozófus) azon elkötelezettségének, amely szerint a természet és az emberi természet tanulmányozásának értelmét az Istenről ekként megszerezhető tudás adja. Ezzel Hume szakít a kutatás legitimálásának uralkodó ideológiájával, és helyette a tudás modern tudományra jellemző, szekuláris ideológiáját fogalmazza meg.

15. Azonban nem minden vonatkozásban modernnek Hume kognitív ideáljai, mert míg az erkölcsi ítéletalkotás gyakorlatának elméletében centrális episztemikus erénynek tartja az értékelő elfogulatlanságaként értett objektivitást, addig az elméleti vizsgálódást jórészt ízlés dolgának, s ekként szubjektív vállalkozásnak tartja. Az elméleti (filozófiai) vállalkozás eszerint nem a személytelen objektív terepe, hanem a kreatív, összefüggéseket teremtő szubjektivitásé. Ez érdekes diszkrepanciát teremt egyfelől az erkölcsi ítéletalkotás gyakorlatának, másfelől morálfilozófiai megismerésnek Hume által megfogalmazott elméletei között, amennyiben az erkölcsi ítéletalkotást inkább tekinti a részrehajlásmentesség értelmében vett objektív terepének, mint az elméleti vizsgálódást. Ezzel pedig Hume úgyszólván az elméleti vizsgálódás romantikus eszményeit előlegezi meg, és kilép a felvilágosodás értelemcentrikus értékrendjéből.

16. Összefoglalva: Hume filozófiájának metodológiájában és a tudás ideológiájának (azaz legitimációjának és értékeinek) kérdéseiben egyaránt poszt-newtoniánus álláspont bontakozik ki. Hume Newton filozófiájának nem azokra az elemekre támaszkodik, amelyeket a newtoniánusok a *Principia* nyomán tesznek magukévá, hanem azokkal a

newtoniánusokkal tart, akik az *Optika* spekulatívabb fejtegetéseit továbbgondolva olyan területekre terjesztik ki a Newton által inspirált módszereket és fogalmiságot, amelyek nem vagy csak periferikusan tartoztak a newtoni elmélet illetékességi körébe – úgymint a kémia, fiziológia és a morálfilozófia. Emellett Hume a newtonianizmus és általában a természet- és morálfilozófia szekuláris ideológiájának egyik legbefolyásosabb képviselője, amennyiben a kísérleti filozófia módszerének hatókörét és értelmét kizárólag a természeti világ jelenségeire korlátozza, s így a transzcendenciát – úgy is, mint a tudás forrását, s úgy is mint annak célját – ezen a körön kívül helyezi.

IV. Publikációk az értekezés témakörében

Szerkesztett nemzetközi összeállítás:

- *Conflicting Values of Inquiry: Ideologies and Epistemology in Early Modern Europe*, Leiden: Brill, 2014, 420 o. Társzerkesztők: Kathryn Murphy és Claus Zittel.
- “Between Physiology and Ethics: The ‘Science of Man’ as Middle-Range Theory”, különszám, *Early Science and Medicine* 20, 2016, megjelenés alatt.

Tanulmányok nemzetközi folyóiratban:

- “Being Charitable to Scientific Controversies: On the Demonstrativity of Newton’s *Experimentum crucis*”, *Monist* 93, 2010/4, 640-656. Társ szerző: Zemplén Gábor.
- “Post-Mechanical Explanation in the Natural and Moral Sciences: The Language of Nature and Human Nature in David Hume and William Cullen”, *Jahrbuch für Europäische Wissenschaftskultur* 7, 2012, 139-158.
- “Liberty, Necessity and the Foundations of Hume’s Science of Man”, *History of the Human Sciences* 25, 2012/1, 15-31.
- “Hume’s Experimental Method”, *British Journal for the History of Philosophy* 20, 2012/3, 577-599.
- “Before the Two Cultures: Merging the Canons of the History of Philosophy and History of Science”, *Metaphilosophy* 46, 2015/3, megjelenés alatt.
- “The Chemistry of Human Nature: Chemical Imagery in Hume’s *Treatise*”, *Early Science and Medicine* 20, 2016, megjelenés alatt.

Tanulmányok nemzetközi kötetben

- “The Anatomy and Physiology of Mind: Hume’s Vitalistic Account” in H.F.J. Horstmanshoff, H. King, C. Zittel (szerk.), *Blood, Sweat and Tears: The Changing Concepts of Physiology from Antiquity into Early Modern Europe*, Leiden: Brill, 2012, 217-240.
- “Morals before Objectivity: Hume’s Case for Separating Moral Evaluation and Moral Philosophy” in Anita Traninger, Kathryn Murphy (szerk.), *The Emergence of Impartiality: Towards a Prehistory of Objectivity*, Leiden: Brill, 2014, 335-359.
- “Enlarging the Bounds of Moral Philosophy: Newton’s Method and Hume’s Science of Man” in Zvi Biener, Eric Schliesser (szerk.), *Newton and Empiricism*, Oxford: Oxford University Press, 2014, 171-204.

- “From Physiology to Political Ideology: The Images of Man in Early Modern Scotland” in Karl Enenkel, Paul J. Smith (szerk.), *Zoology in Early Modern Culture: Intersections of Science, Theology, Philology and Political and Religious Education*, Leiden: Brill, 2014, 483-507.
- “Hume’s Copernican Turn” in Thomas Rahm, Wolfgang Neuber, Claus Zittel (szerk.), *Copernicus and His International Reception*, Leiden: Brill, 2014, 88-109.
- “Natural Theology as Superstition: Hume and the Changing Ideology of Natural Inquiry” in Tamás Demeter et al. (szerk.), *Conflicting Values of Inquiry: Ideologies of Epistemology in Early Modern Europe*, Leiden: Brill, 2015, 176-199.
- “A Chemistry of Human Nature: Chemical Imagery in Hume’s *Treatise*”, *Early Science and Medicine* 20, 2016, megjelenés alatt.
- “Discourses of Anger and the Unity of Philosophy in Enlightenment Scotland” in Karl Enenkel, Anita Traninger (szerk.), *Discourses of Anger in the Early Modern Period*, Leiden: Brill, 2015, megjelenés alatt.
- “Scientia” in Marco Sgarbi (szerk.), *The Encyclopaedia of Renaissance Philosophy*, Dordrecht: Springer, 2016, megjelenés alatt. Társ szerzők: Láng Benedek és Schmal Dániel.
- “Hume on Moral Responsibility and Free Will” in Angela Coventry, Alexander Sager (szerk.), *The Humean Mind*, London: Routledge, 2017, megjelenés alatt.

Tanulmányok hazai folyóiratban

- “A romantikus Hume”, *Századvég* 55, 2010, 83-102.
- “Hume a szabadságról és a szükségszerűségről, avagy az emberi természet tudományának alapjai”, *Világosság* 54, 2013/3, 159-182.

Receinciók, kritikák

- Review of Rachel Cohon, *Hume’s Morality: Feeling and Fabrication* (Oxford: Oxford University Press, 2008), *Philosophy in Review* 30, 2010/2, 83-86.
- Review of Peter Machamer, J.E. McGuire, *Descartes’s Changing Mind* (Princeton: Princeton University Press, 2009), *Metapsychology*, 14, 2010/22.
- Review of John P. Wright, *Hume’s A Treatise of Human Nature: An Introduction* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), *Philosophy in Review* 30, 2010/6, 464-466.
- Review of Daniel Garber, *Leibniz: Body, Substance, Monad* (Oxford: Oxford University Press, 2009), *Philosophy in Review* 32, 2012/6, 465-467.
- “Newton for Philosophers”, *Metascience* 23, 2014/2, 249-253.